

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2024, 76-95

ИСТОРИЯ

УДК: 904

DOI: [10.52754/16948610_2024_1_8](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_1_8)

**1933-ЖЫЛДАГЫ ЧЫГЫШ ТҮРКСТАНДАГЫ АЗАТТЫК СОГУШТА
КЫРГЫЗДАРДЫН РОЛУ**

РОЛЬ КЫРГЫЗОВ В ВОЙНЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА В
1933 ГОДА

THE ROLE OF THE KYRGYZ'S IN THE 1933 WAR OF INDEPENDENCE IN EAST
TURKESTAN

Дастанбек Разак уулу
Дастанбек Разак уулу
Dastanbek Razak Uulu

PhD, Докуз Ейлүл Университети
PhD, Докуз Ейлулский Университет
PhD, Dokuz Eylul University
dastanrazakuulu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5326-2931

1933-ЖЫЛДАГЫ ЧЫГЫШ ТҮРКСТАНДАГЫ АЗАТТЫК СОГУШТА КЫРГЫЗДАРДЫН РОЛУ

Аннотация

Кытайдын бүгүнкү Шинжаң Уйгур Автономдуу Аймагы же тарыхый аты Чыгыш Түркстан деп аталган жер байыртадан кыргыздардын байырлаган журту болуп эсептелет. Чөлкөмдө болуп өткөн баардык саясий, тарыхый орунтуу окуяларда кыргыздар дайыма аралашып келген. Ошондой эле кыргыздар аймактагы 1930-жылдардагы көз карансыздык үчүн болгон күрөшкө активдүү катышышкан. 1933-жылы ноябрь айында жарыяланган Чыгыш Түркстан Ислам Республикасынын курулушуна чоң салым кошушкан. Бирок 1930-жылдардагы Чыгыш Түркстандагы көз карансыздык үчүн болгон күрөш, аларга кыргыздардын катышкандыгы тууралуу кыргыз тарых наамасында айтыла бербейт. Бул макалада 1932-34-жылдардагы Чыгыш Түркстандагы азаттык үчүн болгон күрөштө кыргыздардын ролу, кыргыз лидерлеринин жасаган эрдиктери, ар түрдүү окуяларга катышкандыгы тууралуу баяндалат. Эмгек көбүнчө чет элдик булактардан пайдаланылды.

Ачкыч сөздөр: Чыгыш Түркстан, Кашгар, кыргыздар, азаттык күрөшү, кыргыздардын эрдиктери.

РОЛЬ КЫРГЫЗОВ В ВОЙНЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА В 1933 ГОДА

THE ROLE OF THE KYRGYZ'S IN THE 1933 WAR OF INDEPENDENCE IN EAST TURKESTAN

Аннотация

Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая, или историческое название Восточный Туркестан, считается родиной кыргызов. Кыргызы там всегда сыграли роль во все политические и исторические событиях. Также активно участвовали в борьбе за независимость региона в 1930-е годы. Они внесли большой вклад в создание Восточно Туркестанской Исламской Республики, о которой было объявлено в ноябре 1933 года. Однако борьба за независимость в Синьцзяне в 1930-е годы и участие в ней кыргызов в кыргызской историографии не упоминаются. В данной статье описывается роль кыргызов в борьбе за свободу Восточного Туркестана в 1932-34 годах, храбрость кыргызских лидеров, их участие в различных событиях. Статья в основном использовалась из иностранных источников.

Abstract

The Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China, or historically known as East Turkestan, is considered the homeland of the Kyrgyz people. The Kyrgyz have always played a role in all political and historical events there. They also actively participated in the struggle for independence of the region in the 1930s. They made a great contribution to the creation of the East Turkestan Islamic Republic, which was announced in November 1933. However, the struggle for independence in Xinjiang in the 1930s and the participation of the Kyrgyz in it are not mentioned in Kyrgyz historiography. This article describes the role of the Kyrgyz people in the struggle for freedom of East Turkestan in 1932-34, the courage of the Kyrgyz leaders, and their participation in various events. The article was mainly used from foreign sources.

Ключевые слова: Восточный Туркестан, Кашгар, кыргызы, освободительная борьба, храбрость кыргызов.

Keywords: East Turkestan, Kashgar, Kyrgyz people, freedom struggle, bravery of Kyrgyz people.

Киришүү

Бүткүл Кытайды бийлеген 300 жылдык Цин империясы 1911-жылы кулап, ордуна Кытай Республикасы түзүлгөн. Кытайдагы ички саясий кырдаалдан пайдаланып, 150 жылдан бери Цин карамагында келген моңголдор дароо көз карансыздыгын жарыялашкан. Ал эми Чыгыш Түркстандагы уйгур, кыргыз, казактар бул кырдаалдан пайдалана алышкан эмес. Кытай Республикасы түзүлөрү менен мурдагыдан да көп ыйгарым укуктар менен жаңы кытай губернатору Чыгыш Түркстанга келген. Жаңы губернатор Цин империясынан бери келе жаткан колониялык саясатты уланткан (Tuna, 2012, s. 58). 1930-жылга чейин Кытайдын колониялык эзүүсү чөлкөмдөгү калктын кыжырын кайнатып, азаттык үчүн күрөшкө чыгуусуна түрткү болгон. 1930-жылга чейин Кытайдын вассалы болуп келген Кумул (Хами) хандыгынын жоюлушу Чыгыш Түркстандагы саясий абалды курчутуп жиберген. 1931-жылы Кумулда Хожа Нияз, Жолборс хан (Йулбарс) тарабынан башталган көтөрүлүш акырындап бүтүндөй чөлкөмгө жайылган (Шkul, 1997, s. 40). 1932-жылы декабрь айында Турпанда - Мусул, Максут жана Махмут Мухти, Карашаарда - Хафыз бек, 1933-жылы январь айында Кучарда - Темир бек, февраль-март айларында Хотанда - Мехмед Эмин Бугра, Сабит Дамбылла, апрель айында Кашкагрда – Осмонаалы (кыргыз), Алтайда - Шериф Хан Төре, Тарбагатайда - Ма Хи Йан (дунган) лидерлигинде көтөрүлүштөр башталган (Alptekin, 1975, s. 160).

Чыгыш Түркстанда анын ичинде Кашгарда мурунтан кыргыздардын таасири болуп келген. Ал жактагы кыргыздар пассивдүү боло түшсө Фергана, Алай, Нарын тараптан барган кыргыздар ал жакта таасир этип турушкан. Ферганадагы “басмачылык кыймыл” жеңилип калгандан кийин аттуу-баштуу корбашылар советтик чек арадан сырткары жер которуп кетишкен. Өзгөчө кырыз тектүү корбашылар Алай аркылуу Кашгар тарапка барышкан. Чыгыш Түркстандагы жергиликтүү лидерлер менен Ферганадан барган корбашылар биригишип чөлкөмдү куткарууда ийгиликтерге жетишкен (Авазов, 2021; 2023; Алымбеков жана Кангелдиев, 2021; Шейшеканов, 2023).

1933-жылдагы окуялар Хотандык Мехмед Эмин Бугранын (ал 1933-жылы хотан эмирлер өкмөтүндө куралдуу күчтөрдү жетектеген) уйгур тилинде жазып, 1940-жылы Кабулда басып чыгарган Шарки Түркстан Тарихи (Чыгыш Түркстан Тарыхы) деген эмгегинде; 1920-30-жылдары Гоминдан Кытай өкмөтүндө иштеп, 1940-жылдары чөлкөмдө активдүү роль ойногон кийин Түркияга барып баш калкалаган Иса Йусуф Алптекин атту уйгур лидеринин түрк тилиндеги Эсир Догу Түркстан Ичин мүжаделе хатыралары (Туткун Чыгыш Түркстан үчүн күрөш эскерүүлөрү); 1932-33-жылдардагы Кашгар, Тумшук, Ак-Суудагы окуяларга активдүү катышкан Өзгөндүк кыргыз Парпи корбашы, кийин Түркияга барып жазган Түркстандан Түркияга аттуу түркчө эмгегинде; аймактагы окуяларга катышкан, тарыхчы кийин Түркияга барып уйгур тилинде жазып, түркчөгө которулган Полат Кадинин Үлке Тарихи, Батурлар (Өлкө тарыхы, Баатырлар) эмгегинде; атактуу башкыр тектүү саясий ишмер, тарыхчы, чыгыш таануучу, Зеки Велиди Тогандын 1929-1940-жылдардагы Түркстан абалы деген түркчө эмгегинде; Германияда жашап, өмүрн өткөргөн өзбек тарыхчы Баймирза Хаит Кытай жана Орусия арасында Түркстан деген түркчө эмгегинде, Эндрю Форбстын Англиянын Кашгар консулдугундагы архивдик материалдарга таянып жазган Чыгыш Түркстандагы абал боюнча эмгегинде кеңири баяндалат. Макалабыз негизинен бул эмгектерден пайдаланылды. Чөлкөмдөгү окуялар боюнча кийинки учурда кыргыз жана КМШ өлкөлөрүнүн тарыхчылары да изилдеп жатышат.

Көтөрүлүштүн башаты

Кашгар шаары 1930-жылдарда түрк тектүү улутчул жана исламчыл күчтөрдүн ордосуна айланган. Ферганада Советтик бийликке каршы күрөштө жеңилип калган кыргыз, өзбек, түрктөрдөн турган басмачылар Чыгыш Түркстанга өтүшүп, Кашгар жана анын айланасына чогула башташкан. Алардын бири басмачы лидерлеринин эң атактуусу Жаныбек казы. Өзгөн, Кара-Кулжада көп жыл бою советтик бийлик менен салгылашкан Жаныбек казы, 1929-жылы өзүнүн жигиттери менен Чыгыш Түркстанга өтүп, ал жакта Серхат Жойулган деген жерге жайгашкан. Ал жакта отурукташып калбастан Советтик чек арага кирип-чыгып турган. Казы аскерлери менен Советтик чек арага кол салып, салгылашып турган. Жаныбек казынын жигиттери бир салгылашта орустардын колунан көп жоготууга учураган. Ошондон кийин 1931-жылы 15-16-май күндөрү Ат-Башынын Сөөк ашуусу аркылуу Кытай чек арасына биротоло өтүп кеткен (Абдырахманов ж-а Абдалиева, 2016, б. 244). Ал жакта аскерсиз калган Жаныбек казы Кашгар акимине советтик бийлик колундагы болгон байлыгын, мал-мүлкүн тартып алганын, өзүн Кытай букаралагына алууну суранып кат жазган (Мырзабаева, 2016, б. 68). Кытайлар казыны колго түшүрүп Кашгарга алып барган. Совет бийлиги Кытай өкмөтүн кысымга алып, аны өткөрүп берүүнү талап кылган. Бирок Кытай өкмөтү кол алдында иштешкен айрым уйгурлардын кеңеши менен орустардын талабын орундатпай, Советтик консулдук жок түштүктөгү Хотан шаарына жиберип, үй камагында кармаган (Özgen, 1960, s. 15; Alptekin, 1985, s. 97).

Жаныбек казыдан кийин Өзгөн, Ош, Алай тарапта советтик бийлик менен салгылашкан корбашылар чарасыз калганда 1930-32-жылдары Кашгар тарапка ооп барышкан. Алардын айрымдары: Ади корбашы, Парпи корбашы, Айтмерек корбашы, Бостанкул, Коргонбай, Муратбек, Касап, Гиди, Ташбай, Кошмат, Чыпак казы, Жусупжан, Кайып паңсат ж.б. Дал ушул жылдары Советтик өкмөттүн баштаган жер-суу реформасы, кулака тартуу, коллективтештирүү саясаттарынан улам жүздөгөн жарандар башка жака көчүп кетүүгө мажбур болушкан. Тарыхчы Зуура Алтымышова (2015, б. 1-11) архивдик материалдарга таянып 1930-32-жылдар арасында Кыргызстан тараптан бир нече кыргыз ар түрдүү себептер менен Чыгыш Түркстанга качып өткөнүн белгилейт. Анын үстүнө Чыгыш Теңир-Тоо, Кашкар, Кызыл-Суу аймагы байыртан бери кыргыздар мекендеп келген, тарыхый ата-журту да болуп саналат. Чыгыш Түркстандагы кыргыздар СССРден ооп келген кыргыз боордошторуна ар кандай жардамдарды беришкен.

1931-жылы Кумулда башталган көтөрүлүш тездик менен бүтүндөй чөлкөмгө тараган. Бири-бири менен байланышы болбосо да жер-жерлерде уйгурлар, кыргыздар, казактар, дунгандар Кытай бийлигине каршы көтөрүлүшкө чыга башташкан. Кытайга өтүп чек арада, советтик аскерлер менен салгылашып жаткан кыргыздар Кытай бийлигине да каршы турган. Анткени кытайлар айрым лидерлерди кармап, камап салган жана советтик күчтөргө аскердик жардамдарды да көргөзө баштаган. Совет жана кытай аскерлери кыргыздарды жеңмек түгүл бир кытай офицери жана 37 орус аскери кыргыздар тарабынан өлтүрүлгөн (Forbes, 1990, s. 128). Буга ачууланган Кытай өкмөтүнүн Кашгар акими (губернатор) Ма Шаову дунгандардан түзүлгөн Йан Туанжанг жетекчилигинде 800 аскерди Чыгыш Теңир-Тоодогу кыргыздарга каршы жиберген (Абдуллаев, 2009, с. 321). 1932-жылы Кытай армиясы совет аскерлери менен бирге Айд Мираб (Айд Мираб, Айт Мурат, Айт Марип, Айтмерек) жетекчилигинде көтөрүлүш чыгарган кыргыздарга каршы согушкан. Эки тараптан кысылган кыргыздар кытайлардан жеңилген. Кытайлар кыргыздарды өкмөтүнө баш ийдирүү үчүн 70 кишини колго түшүрүп,

туткун катары кыргыздар жашаган аймактан алыс: Хотан, Керийа жана Чарчан аймактарына алып кеткен (Forbes, 1990, s. 128). Кытайлар муну менен кыргыздарга оор жаза жана дагы көтөрүлүш чыгарса калгандардын да акыбети ушундай болот деп эскертүү бергиси келсе керек.

1933-жылдын башында Алтай, Текес, Кулжа, Үч-Турпан, Куча, Ак-Суу, Тумшук аймактарында көтөрүлүштөр башталган. Уйгур тектүү Темир аскерлери менен Кулжа, Үч-Турпан, Кучар шаарларын алган. Бул көтөрүлүшкө Үч-Турпандык кыргыз Кулубек Абдуллах Кулучин өзүнүн 400 кыргыз аскери менен активдүү катышкан (Özgen, 1966, s. 46). Өзгөн, Алай тарапта советтик бийликке каршы турган басмачы лидерлеринен бири өзгөндүк Парпи корбашы 1932-жылы Кашгар, андан ары Ак-Сууга Абатга барып туруп калган. Парпи 1933-жылдын башында Абат шаарында жүргөндө жергиликтүү лидерлер аны Ак-Суу акими (губернатор, вали) менен жолуктурушкан. (сыягы бул аким Ак-Сууга Кытай бийлиги тарабынан дайындалган уйгур же дунган болушу мүмкүн, кырдаалга жараша көтөрүлүшчүлөрдүн колдоосун алуу максатында ал да Кытай бийлигине каршы чыга баштаган). Ак-Суу акими Парпи корбашыга Кытай өкмөтүнө каршы согушуну сунуштаган. Парпи корбашы ага макул болуп Ак-Суудагы дунган күчтөрүнүн лидери Мазухага кошулган. Анын өзүнүн аты Ма Чин Цай, Ма Чан Цан деп булактарда эскерилет. Орус булактары Ма Шинцзинь деп жазат. Зеки Валиди Тогандын (1940, s. 23) айтуусу боюнча “зу-хой” “зуха” деген сөз армиянын башчысы, командир дегенди түшүндүрөт. Ошондуктан Парпи корбашы эскерүүлөрүндө Мазуха деп берген. Биз да ушул атты колдондук. Ак-Сууда уйгур башчы Темир, кыргыздардан: Кулубек Абдуллах, Парпи корбашы, дунгандардан Мазухалар менен биригип, шаардан кытайларды кууп чыгышып, андан ары Тумшукту алуу үчүн жөнөшкөн.

Кашкар акими Ма Шаову Йан 1933-жылы 6-февралда бул күчтөргө каршы Йан Туанжанг кол башчылыгында 700 аскерин жиберген. Йан Кашгардан келген аскерлери жана Тумшук гарнизонундогу аскерлер менен биригип көтөрүлүшчүлөргө каршы коргонууга өткөн.

Ак-Суудагы кыргыз, уйгур, дунган күчтөрү баары биригип Тумшука келип Кытай гарнизонуна кол салышкан. Тумшук үчүн 30 күн айгышыкан кармаш жүрүп, эки тараптан тең көптөгөн аскерлер өлгөн. Болгон күчтөрүн жумшаган көтөрүлүшчүлөр акыры шаарга киришкен. Кытайлардын көп аскери өлүп, Тумшуктун командири баш болгон бир нече аскер колго түшкөн. Тумшук гарнизону кыргыз, уйгур, дунгандардын колуна өткөн. Бул согушта кыргыз Абдуллах Кулубек өзүнүн 400 аскери менен чоң роль ойногон. Бул арада Шинжан өкмөтү Үрүмчүдөн Кашгарга аскердик жардам жөнөткөн (Kadiri, 2009, s. 53). Тумшукту алган көтөрүлүшчүлөр Кашгар жана түштүк тарапка кеткен жолду көзөмөлгө алган. Бул жерде да кыргыздардын активдүүлүгүн көрүүгө болот. Мисалы Парпи корбашы аскерлери менен Үрүмчүдөн келе жаткан кытай аскерлерине кол салып, 7 кытай аскерин жок кылышкан. Жеңилип бара жаткан кытайлар келишимге барууну сунушташкан. Парпи корбашы өзүнүн бир аскерин эки кытай офицерине кошуп бул кабарды Мазухуга билдирүү үчүн жиберген. Кытайлардын сунушуна көнбөгөн дунган Мазуха жана уйгур Темир аларды багынып берүүгө мажбурлашкан. Парпи көзөмөл кылган жерге келген эки лидер Парпи корбашынын ийгилиги менен куттукташкан. Мазуха кытайларды толугу менен багынып берүү талабыг койуп, таңга чейин убакыт берген. Эгер багынышпаса таңга жуук кол салышарын айтып, 12 аскерин Парпи корбашынын жанына таштап кеткен. Кытайлар багынбагандыктан парпи баштаган күчтөр эрте менен чабуулга өтүшүп, 400 кытай аскерин, 100 төө жана 80 арабаны колго түшүрүшкөн. Ошол эле күнү кечиренде 200 кытайды дагы колго түшүрүшкөн (Özgen, 1960, s. 47).

Бул жеңишке Мазуха абдан сүйүнүп, Парпи корбашыга ыраазычылыгын айтып, олжонун көпчүлүгүн кыргыздарга берген. Ал жерден чыгып Марал-Башы шаарына жөнөшкөн. Шаар мурда эле алынгандыктан Мазуху бүтүн калаадагы аял-эркекти кыргыздарды тосуп алуу үчүн көчөгө чыгарган. 600 аскер, 100 төө жана 80 араба менен шаарга кирген азаттык күрөшчүлөрүн, эл шаң-шөөкөт менен, жашасын улутчулдар, душмандарга каргыш, бар болсун кыргыз баатырлары, жараткан жалгасын деп кыйкырып тосуп алышкан (Özgen, 1960, s. 48). Марал-Башыда 3 күн эс алышкандан кийин, Парпи корбашы аскерлерин Мазухуга өткөрүп берген. Марал-Башы Кашгарга түндүк тараптан келе жаткандагы эң жакын шаар эле. Ошого алар бул жерде даярдык көрө башташкан.

Үрүмчүдөн келе жаткан аскерлердин жеңилиши, көтөрүлүшчүлөрдүн Кашгарга жакындап келе жатышы аким Ма Шаовуну тынчсыздандырган. Кашгарды кайтарган кытай армиясынын саны азайып кеткендиктен Советтик чек ара (Эркечтам, Торугарт) бекеттериндеги аскерлерди Кашгарды коргоо үчүн чакырылган, (Forbes, 1990, s. 136) бирок ал аскерлер да аздык кылгандыктан, жергиликтүү кыргыздардан (Ак-Тоо, Ак-Чий, Артуш, Улу-Чат, Кызыл-Ой, Кашкардагы кыргыздар) аскер алып баштаган. Негизинен кытай өкмөтү 1925-жылдан баштап жергиликтүү кыргыздардан аскер ала баштаган эле. Кашкар акими Ма Шаову көтөрүлүшчүлөргө каршы чогулткан кыргыз аскерлеринин башына Кызыл-Ойлук таасирдүү Осмон аттуу кыргызды дайындаган. Осмон айрым булактарда Осмон, Осмон Али, Осмонаалы, Осмонбай, Осмон паша деген аттар менен аталып жүрөт (Разак уулу, 2022, б. 78). Осмон Кашгарга келип камака түшүп калган Кошмат аттуу басмачыны бошотуп алган эле. Аны өзүнүн жакын жардамчысы кылып алган.

Бул арада Темир Марал-Башынан Турду Ажы деген кишисин Кашкардагы абалды билип келүү үчүн жөнөткөн. Кашгарга барып 12 күндөн кийин кайкан Турду Ажы Кашгар акими кыргыздардан 800 аскер алып, көтөрүлүшчүлөргө каршы жөнөткөнүн айтып келет. Парпи корбашы (1966, s. 48) алардын 800 эмес 600 аскери болгонун жазат. Муну уккан Темир Кашгарды алыш оор болоорун сезип, башка жол издей баштаган. Осмон жана Кошмат Кашкардагы кытай акими тарабынан кыргыз аскерлеринин командири болуп дайындалып, Тумшуктагы көтөрүлүшкө каршы жөнөтүлгөн. Аскер башчыларынын арасында тассирдүү жергиликтүү Ороз аттуу кыргыз кол башчы да бар эле. Кытайлардын эки бир тууган элди, ал гана эмес, ичинде кыргыздар да болгон көтөрүлүшчүлөргө каршы согуштуруп жаткандыгын билген Осмон, Темирге кат жазып эки кыргыз аскерин элчи катары жиберген. Осмондун Темирге жазган катында кытайларга каршы Ороз, Кошмат баштаган 800 кыргыз аскери менен биригүүгө даярбыз деп жазылган эле. Буга кубанып, макул болгон Темир, ыраазычылык кат жазып, кыргыз элчилери менен бирге Абдулкадир Махсум аттуу адамын Осмонго жиберген (Kadiri, 2009, s. 54).

Махсумдун катын алган Осмон Кашгар акимине барып, “көтөрүлүшчүлөр жакындап келе жатат, курал-жарактарды эртеээк бериңиз, мен аксерлерге согуш тактикасын үйрөтүп, согушка даярдайын” дейт. Аким Ма Шаову Осмонго 800 мылтык жана ок-дары берген. Кытайлардан алган курал-жарактар менен Осмон аскерлерине кайрылып, бул кытайлар тууган элди бири-бири менен согуштурмакчы, буга чейинки жасаган зулумдуктары үчүн мен Ма Шаовуга каршы согушамын дегенде, бүтүн аскерлери аны ээрчиген. Осмон, акимге элчи жиберип шаарды бошот болбосо согушка даяр бол деп талап койгон. Кашгар акими Осмонго каршы англиялык бир аскер адамды жана Жусупжанды каршы койгон. Бирок алар Осмондун күчтөрүнөн жеңилишкен. Кашкарда болсо көргөзгөн эр жүрөктүүлүгүнөн Осмон жалпы

күчтөрдүн башкы кол башчысы Кошмат да экинчи кол башчы болуп жарыяланышкан. Алар Кашгар шаарыннын айланасына жайгашышкан (Özgen, 1960, s. 48). Бул окуяларды өз көзү менен көргөн Махсум Темирге баарын айтып барган. Темир аскерлерине Осмондун эрдиктерин баяндап аларга дем күч берген. Осмон Кашгарды алуу үчүн күрөшүп жатканда Темир, Парпи, Кулубек, Махуза баштаган уйгур, кыргыз, дунгандар Кашгарга жол тартышкан. Жолдорунда тоскоол болгон бүт кытай аскерлерин жеңишип, Кашгар шаарына жакын Файзабад деген жерге келип конушташкан.

Кытайдын Кашгар акими Ма Шаову улуту дунган болгон. Ал өзүнүн улутташы дунган көтөрүлүшчүлөрүнүн кол башчысы Мазуха менен келишимге баруу аракетин баштаган. Бирок Мазуха өзүнүн атынан гана сүйлөй алып, уйгур жана кыргыздарга жооп бере алган эмес. Анын үстүнө 1932-жылы Айт Мираб кол башчылыгында башталган көтөрүлүштү басууда Мазуха кыргыздардын ачуусуна тийген. Бул арада Кашгарда уйгурлар тарабынан Жаш Кашкар Партиясы курулган эле. Алар Кытай бийлигине каршы көтөрүлүшкө чыккан дунган кол башчысы Мазуханын Кашгар акими менен биригип кетет деген ойдо Файзабаддагы Мазуха менен Темирге жети өкүлүн жиберешкен.

1933-жылы 5-апрелде Сухун Караул гарнизонунда кытай армиясына алынган кыргыз аскерлери көтөрүлүшкө чыгышкан. Кыргыздардын бир колу Артушка чейин келип, Кашгарга коркунуч туудура башташкан. Кыргыздардын башка бир отряды Кызыл-Ой, Улу-Чат гарнизондоруна кол салып, Сары-Колдогу Булун-Көл Кытай чек ара бекетин жок кылышкан. Натыйжада Кашгар батыштан да коргонуусуз калган (Foerbes, 1990, s. 143).

Темир, Мазуха, Парпи жана башка кол башчылар аскерлери менен Файзабадга келгенин уккан кыргыздардан Осмон, Кошмат, анжияндык өзбек Сатыпалдыжан биргеликте тосуп алуу үчүн барат. Осмон менен Темир кучакташып учурашкан. Бул убакта жогоруда айткандай Жаш Кашгар партиясынын өкүлдөрү да Файзабадга келет. Баары чогулуп кеңешме өткөрүлгөн. Кашгар акими Ма Шаову багынбастыгын, тескерисинче бүтүн кытайларды куралдандырып жатканын уккан Мазуха менен Темир, Осмондун Кашгар эскишаарга кол салуусун колдошкан.

Сүрөт 1. Алдындагы уйгур генерал Темир жана Чыгыш Түркстандагы күрөшкө катышкан кыргыз лидерлери. Мехмед Эмин Бугранын китебинен.

Кашгардын кыргыздар тарабынан багындырылышы

Кашгар эскишаардын сепили коргонууга ыңгайлуу, дубалдарынын үстүнөн ат араба өтө тургандай кеңдикте болгон. Осмон кыргыз аскерлери менен 1933-жылдын 7-апрелинде түн ичинде чептин алдынан тешип жол ачып кытайларга кокустан кол салып, Кашгар шаарын өзүнө каратып алган. Бул баатырлыгынан кийин “паша” чинин алууга татыган (Özgen, 1960, s. 48; Монуев, 2006, б.15). Ал эми Полат Кадири Кашгардын алынышын минтип жазат: Файзабадда Темирден макулдук алган Осмон буйрук алып, Кашгарга кол салды. Кыргыздар Кашгардын бүтүн дарбазаларын курчап, Булакбашы дарбазасынан талкалап шаарга киришти. Башка аскерлери Тошук дарбазасынан киришти. Артуштан Абдуллах Ахун деген адам аскерлери менен Осмонго жардамга келген. Шаар ичиндеги калк да кытайларга каршы көтөрүлүп, Жарбак эшигин ачып беришти. Ма Шаовунун Осмонго каршы дайындаган Жусупжан да Осмон тарапка өтүп кетти. Ошентип Осмон 8-апрелде Кашгар шаарын бүт өзүнө каратып, бийлигин орнотту (Kadiri, 2009, s. 57).

Ал эми Форбестин эмгегинде Кашкар шаарынын алынышын апрель эмес майда деп көргөзүлгөн.

“1933-жылы 2-майда Осмонаалы кол башчылыгындагы кыргыз бирдиктери Артуш тараптан Кашкарга жылып, Түмөн дарыясын өткөндөн кийин Кашгар эскишаарга чабуул коюшкан. Бул согушка күбө болгон Англиянын консулу төмөндөгүчө жазган: Кыргыздар шаардын 4 дарбазасынын тең алдына чабуул койууга жайгашышыты жана ошол жердеги уйгурларды да көтөрүлүшкө чыгуу үчүн кабар жөнөтүштү. Заматта таяк-токмоктор куралданып жетип келген миңден ашуун уйгурлар кыргыздарга келип кошулду. Салгылаш түштөн кийин саат экиге чейин уланды. Натыйжада кыргыздар шаарга Тушук дарбазасынан киришти.”

Шаардагы гарнизондо кытай эмес аскерлердин баары көтөрүлүшчүлөр тарапка өтүп кеткен. Шаарда өкмөт үйүнөн башка баардык жер кыргыздардын колуна өткөн. Кашгар акими аскерлери менен өкмөт үйүндө каршылык көргөзүүнү уланткан. Бул арада кыргыз лидери Осмонаалы Англия башконсулдугуна көтөрүлүштүн себебин түшүндүрүп, Кашгарда кытай жана дунган башкаруусуна каршы экендигин, көз карансыздык үчүн күрөшкө жардам берүүсүн үмүт арткан кат жөнөткөн (Forbes, 1990, s. 146). Ал эми Мехмед Эмин Бугра (1940, s. 410) Кашгар акими тарабынан Тумшуктагы көтөрүлүшчүлөргө каршы жөнөтүлгөн Осмонаалы жана Мухаммед (Кошмат, Хош Мухаммед) миңдей аскери менен кайра Кашгарды көздөй жүрүшкөнүн, бир жума салгылашуудан кийин Ма Дотай жеңилип, Кашгар алынганын белгилейт.

Кыргыздар Кашгар эскишаарды караткандан кийин, уйгурларга шаарды тонотпостон өз айылдарына кайтып кетүүсүн буйруган. Кыргыздар эртеси 3-май күнү шаардагы 100 гө жакын кытай жана алардын түрк аялдарын, токолдорун өлтүрүшкөн. Кыргыздар кытайлардан алынган бүтүн байлыктарды өз ара бөлүшүп алышкан. Ошол эле күнү түштөн кийин Темир кол башчылыгында 300дөй уйгур көтөрүлүшчү Кашкарга келген. Кашгардын башчысы катары Осмон Темирди тосуп алган. Осмон башка кыргыздардын макулдугу менен Темирди Кашгардык бай киши Махмудхандын өргөсүнө (эскишаарга) жайгаштырган.

Дунган лидери Мазуха да кыргыз жана уйгурлар менен биригүүгө сөз берип Кашгар жаңышаардын эшигине барып, кытайлар менен кыска сүйлөшүп, шаар ичине алынган.

Кытайлар кыргыздар тарабынан өлтүлүргөндөн көрө дунгандарга багынып берүүнү туура көрүшкөн.

Кашгар алынгандан 4 күндөн кийин 7-майда Темир баштаган уйгурлар, Осмон баштаган кыргыздар, Жаш Кашгар Партиясынын өкүлдөрү менен биригишкен. Алар Темирди Кашгардагы мусулмандардын кол башчысы кылып шайлашкан. Бул арада Кашкар жаңышаарга ээ болушкан дунгандар ал жерди өздөрүнүн менчиги сыяктуу бийлей башташкан эле. Кыргыздар да кытай акими жашынып жаткан сарайга кол салышкан эмес эле. Ал дагы эле Кашгар эскишаардагы өкмөт үйүндө расмий ишин улантып жаткан. Мазуха жаңышаарга киргенден кийин Кашгар акими Ма Шаову менен өнөктөштүк түзүүнү ойлой баштаган. Англия консулдугунун ортомчулугу менен Мазуха жана Машаову макулдашууга барышкан (Forbes, 1990, s. 147). Ошентип көтөрүлүшчүлөрдүн бир канаты дароо эле кытайлар тарапка өтүп кеткен. Түрктөр (кыргыз, уйгур, түрк, өзбек) шаарды толугу менен каратып алышса, баарыбир дунгандарды батырбайт деп ойлошсо керек.

Сүрөт 2. Кызыл-ойлук кыргыз генерал Осмон паша. Сүрөт Полат Кадири китебинен.

8-май күнү Мазуха, Машаову жана башка кытай башкаруучулары өз орундарында кала берерин түшүндүргөн билдирүү тараткан. Буга каршы кыргыздар дунгандарга эскертүү берип койуш үчүн эскишаардын бүтүн дубалдарына аскер жайгаштырган. Абал оорлошуп баратканын сезген куу дипломат Ма Шаову акимдик кызматын дароо тапшырып, ордуна Мазуханы койгон. Бирок Мазуха акимдик кызматка отурбаганы менен Кашгар жаңышаарды жана өкмөт сарайын (эскишаарда) өз көзөмөлүнө алган. Ал Ма Шаовуну коргоо жоопкерчилигин мойнуна алып, өздөрүнө каршы түрк өнөктөштүгүнүн курулушуна жол бербөө үчүн кыргыздардын лидери Осмон менен уйгурлардын лидери Темирдин арасын ачууга аракет кыла баштаган. Мазуха кытай жана дунгандарды шаарда каалабаган Жаш Кашгар Партиясынын күчүн жок кылууга аракеттенип, партиянын эң активдүү лидери Абдурахман Байбаччаны карматкан. Абдурахман Байбачча дунгандарга 1000 даана аскердик форма берип кутулган. 17-май күнү дунгандар Темирди кечки тамакка алдап чакырып аны да кармап алышкан. Бирок аны жаңышаардагы аскер гарнизонуна жайгаштырбастан эскишаардагы өкмөт үйүндө тутушкан. Мазуханын планы эскишаарды да бүтүндөй

көзөмөлүнө алуу эле. Муну билип калган кыргыздар менен уйгурлар сарайдын дубалдарынан ашып өтүп, 18-май күнү Темирди куткарышкан. Мазуха менен Ма Шаову эскишаардагы өкмөт сарайында дунган замбрикечилеринин коргоосунда болгондуктан бул жолу да кыргыздар сарайга тийишкен жок. Бирок шаардын ичинде кармаган бүт кытай жана дунгандарды өлтүрүшкөн. 2-майда алгачкы шаарды алгандан да жаман абалда Кашгарды талап тоношкон (Forbes, 1990, s. 149).

Кыргыздардын чабуулунан жеңилген дунган лидери Мазуха Кашгар бийлигин Темир менен Осмонго өткөрүп берүүгө макул болгон. 19-май күнү жетишилген макулдашууга ылайык Темир аскер гаризонун эскишаарга кура турган болгон жана башкы кол башчы болуп дайындалган. Осмонго кыргыз бирдиктеринин командири катары “генерал” чини берилген (Forbes, 1990, s. 149; Абдуллаев, 2009, с. 329). Мазухага расмий бир макам берилген эмес, бирок ал дунган бирдиктеринин кол башчылыгында калган. Бирок тарыхый булактарда эскерилгендей Темир, да генерал деген наам алган. Мисалы Мехмед Эмин Бугра (1940, s. 416) ошол күнү ал өзүн Сыжан (генерал) деп жарыялаганын белгилейт. Ошол мезгилдеги булактар, да генерал Темир деп эскерет. Жетишилген келишимге ылайык Кашгар акимдигине уйгур Жунусбек менен Мазуханын дунган аскери Сучиншоу дайындалган. Кашгардын казына башчысы катары кыргыз Чыпак казы отурган (Монуев, 2006, б. 15). Кашгар жаңышаар, казына жана курал-жарак сакталган кампаны дунгандар көзөмөлдөсө, кыргыздар менен уйгурлар Кашкар эскишаарды, өкмөт сарайын өз көзөмөлүнө алышкан. Тарыхый Кашгар шаары ал убакта эскишаар деп аталып калганы менен, базар, мечит, медресе, иш-каналар бар кенен шаар эле. Ошондуктан Осмон менен Темир тарыхый түрк шаарына ээ болушса керек. Ал эми жаңышаар болсо кытайлар курган чеп, аскер гарнизон, аскерлердин жашаган жери, курал-жарак сакталган чакан чеп болгон.

Хотан жана Жаркенттеги окуялар

Бул арада Тарым бассейнинин түштүк тарабында Хотан уйгурлары саясий аренага чыгышкан. 1933-жылы 20-февралда Мухаммед Эмин Бугра, туугандары, достору, санаалаштары, окуучулары биригип “Улуттук Ыңкылап Комитетин” курушкан. Кулжа шаарынын эски казысы Абдулбакы Сабит Дамбылла Хотанга келип бул комитетке кошулган (Şimşir, 2018, s. 240). Ал көп өлкөнү кыдырган, көп жактан тааныштары бар, саясий көз карашы да кенен инсан болгон. Алар Жаш Кашкар Партиясы сыяктуу уйгур улутчулдары болгон. Христиан, коммунист, кытай жана дунгандарга каршы болушкан. Комитеттин лидерлери келечекте Чыгыш Түркстанда Ислам Республикасын курууну көздөшкөн. Чыгыш Түркстанда түндүк-чыгыш тарапта Кумулда көтөрүлүш 1931-жылы эле башталган болчу. Ал эми түштүктө Хотан тарапта 1932-жылы алтын кенде иштеген жумушчулар көтөрүлүштү биринчи башташкан.

Макаланын башында белгилеп кеткендей Жаныбек казы Совет өкмөтүнүн кысымы менен 1931-жылы Кашгар акими тарабынан кармалып, Хотанга сүргүнгө айдалган. Ал Хотан шаарынын сыртындагы бир жерде кытай өкмөтүнүн көзөмөлүндө үй камагында эле. Жаныбек казы Хотандагы эң таасирдүү адам, Каракаш муфтийи Мухаммед Нияз Алем менен жакын достук кура алган. Нияз Алем Жаныбек казыга тез тез зыярат кылып, маселелерди чогуу талкулап, ага моралдык күч берип турган. Жаныбек казы жашаган үйдүн алдында дайыма кытай милициясы кайтарып тургандыктан бул көрүнүш Жаныбек казыга жаккан эмес. Муну

сезген Нияз Алем Хотандагы кытай акимине кайрылып, аны Хотан эскишаарга алып кетүүсүн билдирген кат жөнөткөн. Нияз Алемдин Хотандагы таасирин билген кытай акими ал жакта да үй камагында калуу шарты менен Жаныбек казыны Хотан эскишаарга барып жашашына макул болгон (Bademci, 2017, s. 352). Хотанда да жергиликтүү лидерлер Жаныбек казы кармалган үйгө келип-кетип турушкан. 1932-жылы Нияз Алем жээни Абдуллах Ахун менен Жаныбек казыга келип, Кумулда Кожо Нияз көтөрүлүш баштап, ийгиликке жетип бара жатканын, жакында алар да көз карансыздык үчүн күрөштү баштай тургандыгын айтып кетишкен.

1933-жылдын башында Кашгар, Ак-Суу, Турпан, Кулжа, Кучар тарапта саясий окуялар жүрүп жатканда Хотандагы Улуттук Ыңкылап Комитети Каракашта чогулуп 20-февралда убактылуу өкмөт түзгөнүн жарыялашкан. Анын төрагалыгына Мухаммед Нияз Алемди, орун басарылыгына кулжалык Сабит Дамбылланы шайлашкан. Куралдуу күчтөрдүн башкы кол башчылыгына Мухаммед Эмин Бугра дайындалып, “Амир аль-Ислам” наамын, бир туугандары Абдуллах-хан жана Нурахмед “эмир” наамын алышкан (Буҗра, 1940, б. 410). Абдуллах хан атын Шахмансур деп өзгөрткөн. Кийинчерээк бул убактылуу өкмөткө “Хотан Ислам Өкмөтү” деген ат берилген. Ошол кездеги булактарда “Хотан Эмирлери Өкмөтү” деген да аттар менен кездешет (Forbes, 1990, s. 152).

Сүрөт 3. Хотан Эмирлери Өкмөтүн түзгөн лидерлер. Эндрю Форбстын китебинен

Хотандыктар Каракашты караткандан кийин 28-февралда Жаныбек казы жашап жаткан Хотан эскишаарды каратышып, казыны толук кытайлардын үй камагынан куткарышкан. Эскишаарды алдырган кытайлардын баары жаңышаарга топтолушкан. Хотан жаңышаары абдан бекем курулган чеп эле. Хотан Эмирлери өкмөтү көп өткпөй жаңышаар чебин курчоого алышкан. Шаарды алуу үчүн Мухаммед Эмин Бугра Жаныбек казыны жанына алып, анын пикир, тактикалары менен пландарды түзүшкөн (Bademci, 2017, s. 352). Хотандагы Эмирлер өкмөтү Жаныбек казынын бир убактагы Ферганадагы аскердик тажырыйбалары жана абройун эске алышып, аны Хотан армиясынын кол башчысы кылышкан (Forbes, 1990, s. 153; Абдуллаев, 2009, с. 330). Муну атактуу башкыр тектүү мамлекеттик ишмер, тарыхчы, окмуштуу Зеки Валиди Тоган (1940, s. 42); “Жаныбек казы менен Сабит Дамбылланын биригиши Батыш Түркстан (Орто Азия) менен Чыгыш Түркстан (Шинжаң) биримдигинин

(союз) түзүлүшү” катары жазат. Ал эми бир убакта Түркстан автономиясынын өкүлү, басмачылык кыймылга катышып, кийинчерээк Түркияга кеткен Режеп Абдуллах Байсун (1945, s. 47) Жаныбек казы камактан чыкса да атайын даярдыктагы (машыккан) миндей аскери менен хотандыктарга кошулду деп эскерет.

Хотанда бириккен күчтөр бир канча күн жасалган чабуулдардан улам 1933-жылы 16-мартта Хотан жаңышаарды багындырышып, 260’тан ашуун кытайды мажбурлап мусулманчылыкка өткөрүшкөн. Көптөгөн индиялык сүткорлорду өлтүрүшүп, Швециялык миссионерлерди өлкөнү таштап кетүүсүн талап клышкан. Ээ болгон аймактарга шарият мыйзамдарын киригизе башташкан. Хотан жаңышаардын алынышында Жаныбек казы чоң роль ойногон.

Хотанды толук өздөрүнө каратышкандан кийин Жаныбек казы жана Шахмансур баштаган армия 11-апрелге чейин Гума, Каргалык, Посгам шаарларын жана Жаркент эскишаарды каратышкан. Апрель аягында Жаркент жаңышаарда эки миндей кытай жана дунган аскерлерин курчоого алышып, эгер кытайлар исламды кабыл алышып, куралдарын таштап, багынып беришсе алар өлтүрүлбөй тургандыгын билдиришкен. Аларга 12-майга чейин мөөнөт берген. Мындан мурдараак Кашгарды жеңип алган уйгур, кыргыз аскер бирдиктери да Жаркентке келе башташкан эле. Осмондун Кашгарда кубаттуу күчкө айланганын уккан Жаныбек казы андан аскердик жардам сураган. Осмон жүздөн ашуун аскерин Мазхунун 400 дунган аскерине Кошматты командир кылып Жаркентке Жаныбек казыга жиберген. Бул арада уйгур генерал Темир да өзүнүн Хафыз аттуу кол башчысына уйгур аскерлерин кошуп Жаркентке жиберген. Осмон жиберген дунган аскерлери Жаныбек казы жана Кошматка кыянатчылык кылып кытайлар тарапка өтүп кетишкен. Кашгардан келген дунган аскерлери кытай жана дунган аскерлери камалып турган Жаңышаардын ичине киришкен (Forbes, 1990, s. 155). Жаныбек казы мындан кийин кытайлардын тынчтык келишимине каршы болуп, алар менен согушууга бел байлаган. Жаңышаарда дунган аскерлеринин саны көбөйүп, кытайлар да коргонуу күчү бекемделип калган. 18-майда дунгандар жаңышаардан сыртка чыгып, Жаркент эскишаарынын алтын жана ханках дарбазаларын кыска убакытка каратып алышкан жана кайтардан мурда айланадагы үйлөрдү өрттөп кетишкен. Жаныбек казы кытай жана дунгандарга каршы тынбай чабуул койгон.

22-майга чейин тарапсыз калган Хафыз, Кашгарда түрк жана дунгандардын ортосу бузулгандыгын угуп, Хотандык уйгурлар менен биригип, кыргыздардын да күчү менен 26-майда Жаркент жаңышаарды алышкан. Бул салыглашууда 80 кыргыз, 400 кытай, дунган аскери өлгөн. Жеңишке жеткен кыргыздар менен уйгурлар 450гө жакын мылтык жана башка курал-жарак олжо алышкан. Дунгандар дароо кыргыздар менен макулдашууга барышып, кетирген катачылыктары үчүн бүт кытайларды Жаркенттен чыгарып, Кашгарга сүрүп салуу боюнча Жаныбек казыга сөз беришкен. 10 кытайды колго түшүрүшкөн. Бирок кыргыздардын кысымынан дунгандар кытайлар менен миң кишилик эки топ түзүшкөн. Кыргыздар менен уйгурлар булардын Жаркенттен чгып Кашгарга кетүүсүнө уруксат беришкен (Özgen, 1960, s. 49).

Кашкарга жөнөгөн дунган атчан аскерлери Кызыл деген жерге келгенде Осмон пашанын кыргыз аскерлери тарабынан жок кылынган. Командири араң Кашгарга качып кутулган. Кыргыздар андан кийин Жаңы Гисарга (Йени Хисар) киришип, кытайлар менен дунгандарды өлтүрүшкөн. Муну уккан Кашгардын орток акими Сучиншоу кыргыздардын кылганына

протест көргөзүп, Кашгар эскишаардагы өкмөт үйүн таштап, Кашгар жаңышаардагы Мазуха менен бириккен. Ошентип 1933-жылдын май айларынын аягында Чыгыш Түркстандын түштүгү толугу менен кыргыз жана уйгурлардын колуна өткөн (Forbes, 1990, s. 157).

Чыгыш Түркстандагы күчтөр Жаныбек казынын сунушу менен Темир өзүнүн уруусуна башчы (Кашгардан Кулжага чейинки уйгурларга), Шахмансур Хотандын башкаруучусу, Осмон паша Чыгыш Түркстандагы бүтүн кыргыздардын башчысы болуп дайындалышкан. Булардын баары кумулдагы Кожо Ниязга баш ийерин Жаныбек казыга сөз беришкен (Özgen, 1960, s. 49). Сыягы Жаныбек казы Кожо Нияз тууралуу Сабит Дамбылла, Нияз Алем сыяктуу лидерлерден көп уккан жана келечектеги аймактын башчысы катары көрсө керек.

Бирок Жаркент уйгур жана кыргыздардын колуна өткөндөн кийин шаар үчүн хотандыктар менен кашкарлыктар арасында тирешүү башталган. Шаарды алууда кыргыздардын орду чоң болсо да эмнегедир алар шаар үчүн таасир талашкан эмес. Алардын негизги максаты Кашгар болсо керек. Алдыда көрө турганыбыздай кыргыздар Кашгарга бет алышат.

Кашгардагы окуялар

Бул арада Чыгыш Түркстанда жаңы бир күч пайда болгон. Атактуу Алай басмачы лидерлеринин бири Ади корбашы (Ади Кожоев) Советтик түрмөдөн качып чыгып, Алайдагы үй-бүлөөсүн алып Кашгарга барган (Монуев, 2006, б. 27). Анын Кашкарга келиши менен айланасына көптөгөн адамдар чогулган. Осмон паша жана эски досу Парпи корбашы аскердик жана курал-жарак жактан Ади корбашыга жардамдарын беришкен (Özgen, 1960, s. 50).

Жаркент шаарын кытайлардан алышкандан кийин 4-июнда Кашгарга Хотан Ислам Өкмөтүнүн орун басары Сабит Дамбылла, Эмир Абдуллах хан 300дөн ашуун аскерлери менен келген. Ошондой эле өзүнүн инисин Жаркентке башчы кылып таштаган Шахмансур, өзү 2 миң аскери менен Кашгарга аттанган. 11-июнда Хотан армиясынын орток кол башчысы Жаныбек казы миң аскери менен Кашгарга келген (айрым булактарда, 250-400 деп берилет). Кыязы Кошмат да Жаныбек казы менен Кашгарга келген. Хотандыктарда жакшы курал-жарак жок болсо да, Жаныбек казынын Кашгарга келиши, СССРдин консулдугун чоочулаткан. Эски басмачы лидери, Советтик бийликтин душманы Жаныбек казынын Кашгарга жайгашуусу, чөлкөмдөгү көз карансыздык үчүн жүргүзүлгөн жеңиш совет душмандарына өтүп кетет деген кооптонуну жараткан.

Жаш Кашгар Партиясынын лидерлери азаттык күрөшүн толугу менен ийгиликке жеткирүү үчүн Советтер Союзу менен кызматташа башташкан. Абал ушундай болуп турганда Жаныбек казы аскер гарнизонун, Жаш Кашгар Партиясынын абройлуу лидерлеринин бири Абдурахман Байбаччанын бакчасына курушу, Хотан Эмирлери менен Жаш Кашгар Партиясы өнөктөштүк түзүп жатат деген атмосфера жаралып, бул Совет бийлигин тынчсыздандырган (Forbes, 1990, s. 159).

Жаныбек казынын Кашгарга келиши кыргыз лидери Осмон пашаны да чоочулата баштаган. Анткени Осмондун байлык топтоп, саясий иштерге анча маани бербей башташы кыргыз аскерлерин ачуулантып, айрымдары Жаныбекти альтернатив лидер катары көрө башташкан эле (Forbes, 1990, s. 159).

Генерал Темир менен Осмон паша хотандыктардын Кашгарга келүүсүн жактырышпаса да аларды салтанаттуу тосуп алып, Кашгар жаңышаар менен Кашгар эскишаар ортосундагы тилкеге жайгаштырган. Темир хотандыктарга кол салуу үчүн ыңгайлуу учурду күткөн. Бул арада Жаркентте Темирдин адамы Хафыз менен Хотан Эмирлеринен Нурахмеджан шаарды бөлүшө албай сүйлөшүүлөрдү улантып, айрым учурда кагылышууга чейин барып жатышкан. Генерал Темир Хафыз аркылуу Жаркент эскишаар менен жаңышаарды, Жаркент дарыясынын батыш тарабы Темирге тиешелүү экендигин жарыялаган. Буга каршы Нурахмеджан Кашгар жана Марал-Башы Хотан Өкмөтүнө таандык деп жар салган. Жаркентте эки тарап кыска кагылшууларга чейин барышкан. Нурахмеджан бул окуялардан кийин кашгардык айрым төбөлдөргө каршы аракетке өтүп, аларды кармап, башын кесип элге көрсөткөн. Бул Нурахмеджандын Хафызга каршы ачык эле баш көтөрүсү катары кабыл алынган. Бул кабар Кашгарга жеткенде Темир ачууланып, Хотандыктардын Кашгардагы бирдиктерине кол салууну пландаган (Виґга, 1940, s. 428). Темир алгач Жаныбек казынын Осмонго каршы бир коркунуч экендигин айтып, аны өз тарабына тарта алган.

Бир тараптан Жаныбек казы Кашгарга келгенден кийин Советтк чек арага (Кыргызстан) кол салат экен деген сөз тараган. Муну уккан Кашгардагы Совет консулу эгер Жаныбек казы Советтик чек арага кол салса, Советтик армия Чыгыш Түркстанга кирип, натыйжада Кашгарды да алдырып койосунар деп Осмон паша менен Ади корбашыны ага карата тукурган. 13-июнь күнү таңга жуук Темир менен Осмон Абдурахман Байбаччанын багына 750 аскер жөнөтүп Жаныбек казыны карматкан. Аскерлерин куралсыздандырган. Жаныбек казыдан кийин Шахмансур менен Сабит Дамбулланы да кармашып, түрмөгө камап салышкан (Forbes, 1990, s. 161).

Темир менен Осмон 13-июнь кечинде Кашгарда толук өз бийликтерин орнотушкандан кийин, Сабит Дамбылла менен Шахмансурду бошотуп, аскер гарнизондоруна жөнөткөн. Бирок Жаныбек казы камакта калган. Англиянын башконсулу Фитзмаурсегни Темирдин бул аракетин Советтер Союзунун консулдугу пландап, ал каржылаган деп билдирген. Советтердин башкы душманы Жаныбек казыны Кашгардагы Советтик консулдук ушундай жол менен саясий сахнадан түшүрүүгө аракет кылган (Forbes, 1990, s. 162). Кийинчерээк июль айы аяктарында Кашгарда өткөрүлгөн жыйынга Жаныбек казы менен дунган лидери Мазухадан башка 4 түрк лидери (Темир, Осмон, Шахмансур, Сабит Дамбулла) катышкан. Алардын жетишилген келишимине ылайык Кашгар менен Хотандыктардын ортосунда чек аралар бөлүштүрүлгөн. Мазуха бүтүн дунган аскерлерин Кашгар жаңышаарга көчүрүп кеткенден кийин Тарым бассейнинин бүтүн батыш тарабы Осмон пашага карап калган.

Осмон паша бул жеңилинен кийин өзүн Амир аль-муслимин жана гази деп жарыялаган. Ал жандушманы Мазухага каршы аракетке өтүүгө кызыктар эле. Бирок уйгур өнөктөшү Темир дунгандарга каршы согушууну каалаган эмес. Буга ачууланган Осмон паша Темирдин жалпы Кашгар мусулмандарынын кол башчылыгын кабыл албай Кошматты да жанына алып 1933-жылы 18-июлда аскерлери менен Кашгардан чыгып, кыргыздар жашаган өзүнүн кичи мекени Кызыл-Ойго кеткен (Kadiri, 2009, s. 85).

26-июлда Үрүмчүдөн Кожо Нияз ажы 30 аскери менен Кашгарга келип, Темирдин Кашкар аскерлеринин кол башчысын кабылдаган кат жана мөөрдү тапшырган. Аны менен бирге Мазуханын жалпы кол башчылыгын тааныбай, Темирди Мазухага каршы чабуулга өтүүгө мажбурлаган. Темир дунгандарга жалгыз чабуулга өтүүгө батына албай Осмон пашаны

чакырган. Мазуха да генерал Темирден өч алуу үчүн ыңгайлуу учурду күтө баштаган. Августун башында Осмон паша Темирдин чакыруусу менен Кашгарга келген. Бирок Темирдин дагы эле дунгандарга каршы согушуу ниети жок экендигин түшүнгөндөн кийин, 8-августа кайра Кашгардан чыгып кеткен (Forbes, 1990, s. 164). Мехмед Эмин Бугра (1940, s. 433) генерал Темир кыргыз аскерлерин Хотанга барууга буйрук берген, бирок Осмон паша ага макул болбой кайра тоого кеткен деп жазат. Темир аскерлерин Осмон пашанын артынан кубалатып, анын аскерлерин куралсыздандырууга жөнөткөн. Темир бүтүн кыргыз, дунгандын куралдарын тартып алат экен деген сөз тараган. Бирок Темирдин адамдары Осмон пашанын тажырыйбалуу аскерлерин колго түшүрүшү мүмкүн эмес эле. Кыргыздарды кубалап кеткен аскерлеринин абалын билүү үчүн Темир өзү да Кашгар эскишаардан жолго чыккан. Бул мүмкүнчүлүктү качырбаган дунгандар 500 аскери менен Кашгар эскишаарды басып алышкан. Темир дунгандар менен толук келишимге келбей туруп, Осмон пашанын артынан түшүшү чоң катачылык болгон. Темир артка кайтканда дунган аскер бирдиктерине кармалып, башы кесилип, аны Кашгар эскишаардагы бир мечиттин алдына асып салышкан (Forbes, 1990, s. 164; Özgen, 1966, s. 52). Бул тууралуу 1933-жылы 23-августа Лондондо чыккан Дейли Хералд (Daily Herald) газетасы французча минтип жазат: Кытай мусулмандарынын (дунган) лидери Ма Чан Цанг Сынцзяндагы солкулдаган кытай бийлигин кулатып, союз курган түрк жана кыргыздарды да талкалады. Түрктөрдүн лидери Темир колго түшүрүлүп, элдин көзүнчө башы кесилди. Башкаларды да коркутуп, эскертүү катары Темирдин башы найзага илинип, Кашгардагы базардын киришине илинди. Ма Чан Цанг (Махуза) Кашгардын эскишаарын да жаңышаарын да ээлеп алды (Daily Herald, 25 aout 1933).

Темирдин өлүшү менен Кашгардагы уйгурлар лидерсиз калышкан. Жаныбек казы менен Шахмансур камактан чыгышкан, Шахмансур Мазухага кармалып калбашы үчүн Жаркентке качкан. Кашгардан качкан Шахмансур Жаркентке келип, эскишаарга кол салган. Темирдин өлгөнүн уккан Хафыз, Жаркенттен чегинип, жеңилген жана аскерлерин куралсыздандырып, Кашгарга кайткан. Ошентип Жаркент, Жаңы Гиссар, Каргалык бүтүндөй Хотан Эмирлери өкмөтү карамагына өтүп калган.

Камактан бошонуп чыккан Жаныбек казы Кашгарда эркин жүрүп калган. Эски аким Машаову да мүмкүнчүлүктү пайдаланып көзөмөлдө турган үйдөн чыгып, жаңышаарга келип Мазуха менен бириккен. Дунгандар эскишаарды басып алышкандан кийин бүт курал-жарак, ок-дарыны жаңышаарга ташып кетишип, эскишаарды түрктөрдүн чабуулуна каршы аскерлерди жайгаштырган.

Генерал Темирдин өлгөнүн жана дунгандардын кылыгын уккан Осмон паша 1933-жылы 11-13-август күндөрү Кашгарга кайткан. Ади паңсат Осмон пашанын иниси Өмүр (Ардерин) менен дунгандарга барып, Эскишаарда Осмон паша, Жаңышаарды дунгандар башкара турган келишим түзүшкөн. Темирдин 700 аскери, өзбек лидер Сатыбалдыжандын да аскерлери Осмон менен Адиге баш ийип калган. Уйгурлар дунгандардан өч алуу үчүн даярдык көрө баштаган. Ади паңсат аларды өч алуунун убагы бар экенин айтып убактылуу токтоткон. Дунгандар Осмон жана Ади менен түзүлгөн келишимге карабай эскишаарды бошотушкан эмес. Буга ачууланган генерал Осмон, Мазухага Темирден алган олжону бөлүшүүгө жана 9-августа кыргыз кол башчысы Үч-Турпандык Кулубек Абдуллах Кулучин менен чабышкан учурда тартып алган куралдардын баарын кайтарып берүүсүн талап калган кат жөнөткөн. Мазуха бул талапты четке каккан. Кыргыздар 16-августа чабуулга өтүшкөн, өч алууга даяр турган уйгурлар да кыргыздарга кошулуп дунгандарга каршы согуш башташкан.

Салгылашууда Осмондун бир тууган иниси Өмүр каза тапкан. Осмон паша, Ади паңсат, Кошмат жана Парпи корбашылар каттуу чабуул жасашып Кашгар эскишаарды каратып, дунгандарды жаңышаарга сүрүп чыгышкан (Özgen, 1966, s. 55). Андан кийин Кашгар жаңышаарга чабуул жасалган. Бирок толук ала алган жок. Мындан кийин Осмон Кашкардагы түрк элдеринин кол башчысы наамын алган (Forbes, 1990, s. 166).

Дал ушул убактарда Кашкарга Сириялык Тевфик аттуу бир саякатчы келген. (Alptekin, 1973, s. 264). Ал бир убакта Сауд Арабия падышасы Сауд ибн Абдулазизге иштеген тажырыйбалуу аскер адамы эле. Сентябрьда кайрадан Кожо Нияздын өкүлдөрү Кашгарга келип, жалпы күчтөр биригип дунгандарга каршы чабуулга үндөгөн. Кожо Нияздын сунушу менен Кашгардагы уйгур бирдиктери Сириялык Тевфиктин кол башчылыгына өтүп, Осмон паша менен бирге дунгандарга каршы аракетке өтүшкөн. Алар ошондой эле Кашгарлыктар Хотандыктар менен да биригүүнү, дунгандарды такыр жок кылуу үчүн Үрүчү кытай өкмөтү менен да макулдашууга барууну сунуштаган. Сабит Дамбылла да түрк биримдиги өкмөтүн түптөлүшү үчүн кеңешмеге Кашгарга чакырылган. Сабит Дамбылла Осмон паша менен жакшы мамиле куруп, Кашгарда “Хотан башкаруусу” деген уюм түзгөн (Vuğra, 1940, s. 433). Кашгар жаңышаарга дунгандарга каршы кыргыздар менен уйгурлардын жасаган чабуулу натыйжасыз аяктап турган. Буга каршы Хотан өкмөтү да аскерлерин, Хафыз 500 аскерин, Маргалаңдык Сатыбалдыжан аттуу өзбек 300 аскерин, Ак-Суулук уйгур Идирис аттуу кол башчыны 300 аскерин жардамга жөнөткөн (Forbes, 1990, s. 168).

Тевфик Бей менен Осмон паша бул аскерлердин жардамы менен Мазухага каттуу сокку урушкан. Бирок жеңишке жете алышкан эмес. Алардын шаар дубалдарына жардыргыч орнотуп, дубалдарды бузуп кирүү планы да ишке ашпай калган. Жардыргыч заттардын ордуна уйгур аскерлердин кум толтуруусу, шаарга жашыруун дунгандарга тамак-аш сатуусу, Осмон пашанын ачуусун келтирип, айрым уйгурларды оор жазалаган. Бул жазалоо уйгурлар менен кыргыздардын арасын ачкан. Бир убактагы Темирдин адамдары Хафыз, Ахмед Хан, Хемдем Бей жана башкалары Осмондон айрылып, Кожо Нияздын жанына кетип калышкан (Vuğra, 1940, s. 433). Калктын да жаңышаарды курчоого колдоосу азая баштаган. 26-сентябрда дунгандарга каршы жасалган чабуулда Тевфик Бей курсагынан жараланып, аскерлери менен курчоону таштап чегинишкен. Кыргыз аскерлери да жаңышаарды курчоону токтотуп, айылдарына кайтууну көздөй баштаган.

Бул көрүнүш Осмондун да күрөштү улантуусуна көңүлсүздүк жараткан. Бир жагынан Осмондун шарапка байлана башташы, анын саясий иштерде ийгиликсиздике алып келген. Анын бул кылыгын жардамчы кол башчы кыргыз Ороз, Чыпак казы, Абдулхалык ж.б. ачыктан сындап чыгышкан. Натыйжада октябрдын башында Осмон паша Кашгардагы түрк күчтөрү командирлигинен өз эрки менен кетип, ордуна башкы кол башчылыкты Адиге, экинчи кол башчылыкты Парпи корбашыга өткөрүп берип, Сатыбалдыжан жана башка лидерлердин коштоосунда Кашгардан чыгып, өз айылына кеткен. (Forbes, 1990, s. 170; Özgen, 1966, s. 50). Осмон өзү кетсе да Кашгардагы бийлик кыргыздардын колунда болуп турушун кааласа керек.

Ади паңсат Кашгардагы бийликти толук колго алгандан кийин ал жердеги 60 лидерди бир жерге чогултуп, “бир кезде Ферганада Советтер Союзуна каршы согуштук эле, биримдик жок жеңилип калганбыз. Мындан кийин баарыбыз бир бололу” деп куран карматып ант ичтирген. Адинин абройу өсүп баратканын байкаган Кашгардагы Совет өкүлчүлүгү ага карата жылуу мамиле жасап аны консулдукка чакырышкан. СССР Адинин Чыгыш Түркстанга

мамлекет курууга уруксат берип, башчылыгына да өзүн колдоорун билдирген (Özgen, 1960, s. 58). Ошондой эле Ади паңсатка курал-жарак бере баштаган. Бул үчүн Ади Советтер Союзу менен достук мамиледе болушу керек болгон. Сыягы Сабит Дамбылаа баштаган хотандыктардын Англиядан жардам ала башташы СССРдин аларга каршы Адени койсо керек.

Ади паңсаттын Совет бийлиги менен жакындап, абройунун өсүп башташы Жаныбек казыга жаккан эмес. Ансыз да душман болгон советтер, аз убакыт мурда Осмон экөөнү кайраштырган эле. Казы орустар менен кошо Адени да өзүнө душман тутуп баштаган. Алар Аденин айланасындагы Парпи корбашыдан башка бүт жакын адамдарын өздөрү тарапка тарта алган. Кошматты да Адиге тукурушуп, аны Осмондун Адиге берген аскерлери менен Кызыл-Ойго жөнөтүп жиберешкен. Аденин жакын адамдары Абдулхалык (ферганалык түрк, айрым булактарда кыргыз) жана Жусупжан (кыргыз же өзбек) сатып, Адени Ибрахим Жан аттуу адамдын колу менен өлтүртүшкөн (Vuğra, 1940, s. 441; Özgen, 1966, s. 61). Аденин өлтүрүлүшү менен Кашгарда ар кайсы майда күчтөр баш көтөрө баштаган. Аденин ордуна Абдулхалык, Сатыбалдынын ордуна Жусупжан отурган. Парпини да камап, Кызыл-ойдогу Осмон менен Кошматты да кармап келип Кашгарда камашкан. Кошматтын жигиттери Абдулхалыкка, Осмондун аскерлери кыргыз Ороздо калган. Осмондон жана Адиден калган байлыкка маарыган Абдулхалык жубайын алып Жаркентке кайын журутуна барган. Ал жака барыштын башка максаты Шахмансур менен союз түзүш керек болгон. Бирок тескерисинче Шахмансур Абдулхалыкка кол салып, аскер-куралдарын тартып алып, өзүн Хотанга сүргүнгө айдады. Көп өтпөй Кашгарда камактагы Осмон менен Кошмат да Хотанга алып барып камашкан (Özgen, 1960, s. 63).

Бул арада дунгандар кайрадан Жаңышаардан чыгып Эскишаарга кол салышкан. Үрүмчүдө Кожо Нияз Гасилин баштаган дунгандар менен согушуп, жеңилип Кашгарга качкан. Гасилин Кожо Нияз баштаган уйгурларды артынан түшүп Марал-Башына келип калган. Хотанга качып кеткен Шахмансур кайрадан Кашгарга келген. Жаныбек казы таасири менен Шах Мансур, Кожо Нияз жана башка лидерлер иш алып бара башташкан. Жаныбек казы Марал-Башына Кулубек Абдуллах Кулучин деген кыргызды жөнөтүп, дунгандардын кол башчысы Гасилин менен тынчтык келишимин түздүргөн. Бирок ага карабай Шахмансур дунгандар менен согушууну уланткан. Шахмансур жеңилип, Кашгарга качкан. Гасилин Кашгар жаңышаарга келип, ал жердеги дунгандар менен биригип уйгур лидерлери Кожо Нияз, Шахмансур, Жусупжанды Кашкарды таштап чыгып кетүүгө аргасыз кылган. Бирок Кожо Нияз жана Шахмансур кайра аскер топтоп келип дунгандар менен согушту уланткан. Бул согушта Шахмансур жеңилип, дунгандар тарабынан башы кесилген (Özgen, 1960, s. 66). Кожо Нияз да Хотанга качкан. Жаныбек казы да Кашкарды таштап Жаркентке кетип калган. Ал жакта бир канча мезгил согуштан алыстап, кийинчерээк Индияга (Пакистан) өтүп кеткен. Осмон паша Хотандан Үрүмчүгө алып барышып көзүн тазалашкан. Үрүмчү өкмөтүнөн жана орустардан жардам алган Кожо Нияз Кашгардагы дунгандарга жаңы күч топтоп жиберген. Дунгандар шаарды таштап кетишкен.

Кашкарда пайда болгон бийлик боштугун Хотан Ислам Өкмөтүнүн орун басары шейхүлислам Сабит Дамбулла толтурган. Кашгар жаңышаардан башка баардык жер Хотан Эмирлеринин көзөмөлүнө өткөн. Муну тарыхчы Баймирза Хайит: “Кашкар Өкмөтү жаздан күзгө чейин 4 жолу алмашты. Генерал Темирдин бийлиги генерал Мазуха тарабынан, Мазуханын бийлиги генерал Осмон тарабынан, Осмондун бийлиги Сабит Дамулла тарабынан төңкөрүлдү” деп жазат (Hayit, 1975, s. 311).

Саясий башкарууну уйгурлар колуна алганы менен аскердик күч баары бир кыргыздарда эле. Осмон Кашкардан кеткени менен шаарда калган бүтүн аскерлердин башында Ороз туруп калган. Сабит Дамбылла менен Ороз биригип Хотан башкаруу уюмун жоюшуп, Кашгар өкмөтүн курушкан. Саясий иштерди Сабит Дамбылла, аскердик иштерди Ороз жүргүзө баштаган. Кашгарда Ороздон сырткары: Мамасали казы, Молдо Шермат, Бегимкул, Молдо Ахмет деген кыргыз кол башчылары бир нече аскерлери менен бар эле (Özgen, 1960, s. 64).

Кашгар өкмөтү менен Кумулдук Кожо Нияз ажы биригишип 1933-жылы 12-ноябрда борбору Кашгар шаары болгон Чыгыш Түркстан Ислам Республикасын жарыялашкан (Атаç, 1981, s. 11). Республиканын президенти Кожо Нияз ажы, Сабит премьер-министри Дамбулла Абдубакы дайындалып, бир катар министрлер кабинетин түзүшкөн. Республиканын коргоо министри болуп кыргыз Ороз шайланган. Ороздун аскердик жетишкендиктеринен ага да паша жана полковник деген наамы берилген сыягы. Себеби Түркияда чыккан Чыгыш Түркстан журналына бир уйгурдун жазган макаласында Кашгар шаарынын алынышы албай (полковник) Ороздун чоң салымы бар деп жазат (Doğu Türkistan Dergisi, 1983, s. 15). Айрым булактар аны Ороз паша деп эскерет. Башка кыргыздар да өкмөттүн администрациясында, жергиликтүү аймактарды жана айрым шаарларды башкарууга катышкан. Мисалы кыргыз Чыпак казы республиканын вице премьер-министри кызматына отурган. Хотан Эмирлеринин өнөктөшү, жакын досу Жаныбек казы бул арада Жаркентке кетип калса да анын жигиттери: Ариф Кожо, Жусупжан корбашы, Абдурахман жана Керимжанга жаңы курулган республиканын армиясында маанилүү кызматтар берилген (Bademci, 2017, s. 353).

Чыгыш Түркстандагы болуп жаткан окуялардан Түркия да кабардар болуп турганы архивдик материалдар тастыктап турат (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 543-44743-215553-1-2). Ошондой эле республиканын жарыяланышында өзгөчө Түркиядан келген Мустафа Кентли, Али Бей, Ахмет Шефик, Махмут Недим сыяктуу өкүлдөр да активдүү катышкан, алар тышкы иштер министрлигинде кызмат алышып, республиканы чет өлкөлөргө таанытууга аракет кылышкан (Razak Uulu, 2023, s. 141). СССР чөлкөмгө Түркиянын жардамы болуп жатканын, бул келечекте советтик чек арага коркунуч деп күнөлөгөн билдирүү тараткан. Түркия тышкы иштер министрлиги буга каршы; «Чыгыш Түркстанга Түркиянын эч бир мамлекеттик адамы барбаганын, бирок тили, теги окшош аймактагы элдин боштондук күрөшүн кубануу менен кабыл алабыз» деген жооп кайтарган (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 571-35962-141907-4).

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда чөлкөмдөгү бүткүл этностордун: уйгур, кыргыз, казак, дунгандардын биргеликте көтөрүлүшү, сырттан келген кыргыз, өзбек, ферганалык жана түркиялык түрктөрдүн да көтөрүлүшкө кошулушу менен дүйнөлүк тарыхта биринчи жолу ислам аты колдонулган республиканы курушкан. Бүгүнкү күндөгү Пакситан Ислам Республикасы, Иран Ислам Республикасы Чыгыш Түркстан Ислам Республикасынан алда канча кеч түзүлгөн. Мындай тарыхый окуяга жергиликтүү жана сырттан барган кыргыздар активдүү катышкан. Тилекке каршы бул республика көп өтпөй Советтер Союзу жана Кытайдын кысымы, башкаруучулардын өз ара түшүнүшпөстүктөрүнөн 1934-жылы жайга чукул кулаган. Ошого карабастан Чыгыш Түркстандагы жергиликтүү кыргыздар, башка элдер сыяктуу эгемендик үчүн согушту уланта беришкен.

Аймактагы окуяларды жана кыргыздардын ролун дагы да терең изилдеш үчүн ошол мезгилде чыккан уйгур тилиндеги «Эркин», «Эгемендик», «Чыгыш Түркстан хаяты» ж.б. мезгилдүү басылмаларды, Кытай, Англия, Орусия архивдерин, уйгур тилиндеги эмгектерди карап чыгууну талап кылат. 2023-жылы Стамбул шаарында «Дүйнө Уйгур Курултайы» тарабынан Чыгыш Түркстан Ислам Республикасынын курулушунун 90 жылдыгына, Түркия Республикасынын курулушунун 100 жылдыгына карата «Шарки Түркстан Ислам Жумхурияты 1933-1934-жылдар» аттуу уйгурча 570 беттик макалалар жыйнагы китеп болуп чыкты. Бул эмгек да кыргыздардын ролун ачууда кошумча булак болуп бере алат.

Адабияттар

1. Абдуллаев К.Н. (2009). От Синцзяна до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века, Душамбе, Ирфон.
2. Абдырахманов Т., Абдалиева Г. (2016). Эркиндик, теңдик, эгемендүүлүк күрөштөрү жана «Үркүндөр», Бишкек, ЖИ “Сарыбаев Т.Т.
3. Авазов Э.А. (2021). XIX к. аягы XX к. башындагы Орусия империясынын Түркстандагы билим берүү саясатындагы атаандаштык жана анын жыйынтыктары (Фергана өрөөнүнүн мисалында). *Вестник Ошского государственного университета*, Vol. 2, No. 3, сс. 133-142. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_3_133. EDN: TRVWUZ.
4. Авазов Э. (2023). Улуттук-азаттык кыймылдардын тарыхнаамасынын айрым методологиялык маселелери (Анжиян көтөрүлүшүнүн мисалында). *Вестник Ошского государственного университета. История*, 2(3), 7-13. DOI: [https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_2](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_2). EDN: UXLPWR.
5. Алтымышова, З. (2015). 1930-жж. Кыргызстандан Кытайга Эмиграциялык Кыймылдар, *Manas Journal of Social Studies*. Том 4. 1-11 бб.
6. Алымбеков К.А., Кангелдиев Б.С. (2021). Улут лидери - Жусуп Абдрахманов // *Вестник Ошского государственного университета*, Vol. 3, No. 3, сс. 24-32. EDN: CSUIEQ.
7. Монуев Абдувахаб, (2006). Генерал Ысакбек, Бишкек, Бийиктик.
8. Мырзабаева, Н. (2016). Кыргызстандагы Совет Бийлигинин Исламга Карата Диний Саясаты, (кандидаттык диссертация). Бишкек.
9. Разак уулу Д. (2023). Кашкарды бийлеген тунгуч кыргыз генералы Осмон паша, Бишкек, Жаш Түрклогдор Семпозиуму/КТМУ жыйнак.
10. Шейшеканов Т. (2023). Кыргызстандагы XIX к. экинчи жарымы-XX к. башындагы элдик кыймылдардын жана көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдөгү негизги методологиялык принциптер. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых*, 2(3), 101-108. DOI: [https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_14](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_14). EDN: ЕНККFM.
11. Alptekin, İ. Y. (1975). *Doğu Türkistan davası*, İstanbul, Otağ Yayınları
12. Alptekin, İ. Y. (1985). *Esir Doğu Türkistan İçin*, İstanbul, Doğu Türkistan Yayınevi
13. Amaç, K. (1981). *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*. İstanbul: Doğu Türkistan Dergisi Yayınları
14. Bademci Ali. (2019). *Basmacılar (Korbaşılar)*, İstanbul, Kamer yayınları
15. Baysun. R.A., (1945). *Türkistan Milli Harekatı*, İstanbul, Zaman Kitapevi
16. Buğra Mehmet Emin, (1940). *Doğu Türkistan Tarihi*, Kabul
17. Daily Herald, Un chef rebelle remporté une victoire secrete, London, Le Daily Herald du 25 aout 1933.

18. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 543-44743-215553-1-2.
19. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 571-35962-141907-4.
20. Doğu Türkistan dergisi, İstanbul, 1983, Temmuz, Sayı 34-37.
21. Forbes, Andrew. D.W. (1990). Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri, Münih.
22. Hayit, Baymirza. (1975). Türkistan Rusya ile Çin arasında, İstanbul, Otağ matbaası,
23. İlkul, Ahmet Kemal (1999). Çin-Türkistan Hatıraları, İstanbul, Ötüken Neşriyatı.
24. Kadiri, Polat (2009). (Ülke Tarihi) Baturlar, Çev. Ömer Kul, Ankara, Berikan Yayınevi
25. Özgen, Tahir (1960). Hacı Parpi Özgenin Hatıraları, Türkistan'dan Türkiye'ye, Konya, Yeni Kitap Basımevi
26. Razak Uulu D. (2023). XX. Yüzyılda Türkiye-Kırgızistan İlişkileri, (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
27. Şimşir, S. (2018). Türk Dünyası Tarihi, İstanbul, Post Yayınları
28. Toğan. Z.V. (1940). 1929-1940. Yılları Arasında Türkistan Vaziyeti. Ankara. Birlik Matbaası.
29. Tuna, A. (2012). Doğu Türkistan'da asimilasyon ve ayrımcılık, İstanbul: İHH Yayınları